

Харьковщенко Є.А.

ПІВНІЧНОПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ ВПЛИВ НА СТАНОВЛЕННЯ КИЇВСЬКОГО ХРИСТІАНСТВА

Утвердження християнства в Київській Русі – дуже складний процес, що розтягнувся у часі на багато століть нашої ери, пройшовши у своєму розвитку кілька важливих стадій: спонтанного проникнення християнських ідей і цінностей до язичницького середовища, протистояння і боротьби християнства та інших світових релігій за сфери впливу, остаточного проголошення його державною релігією, створення митрополії і, нарешті, занепаду в середині XIII ст. з подальшим розвоєм вже в православному руслі.

За свідченнями митрополита Іларіона (Огієнко), християнство «з'явилося в Україні надзвичайно рано, певне, ще десь у апостольський вік, і держалося тут у малому числі аж до офіційного хрещення українського народу за часів князя Володимира» [1].

Історична генеза християнства знайшла відображення в досить численних письмових джерелах цього періоду. Як зазначає В. Крисаченко: «У світовій культурі існує величезний обсяг документів та свідчень сучасників, які промовляють: Україна була натхненна Божою благодаттю і Божим словом одразу ж по земним житті Ісуса Христа» [2]. Їх можна поділити на вітчизняні й іноземні, а за місцем виникнення – на візантійські, болгарські, західноєвропейські, мусульманські, іудейські та руські. Більшість з них дійшла до нас або у вигляді списків (тобто копій з первинних текстів), або у вигляді редакцій (оброблених із певною апологетичною метою історичних творів) і зовсім рідко – в оригіналах.

До найвідоміших вітчизняних джерел фахівці відносять твори теоретиків київського християнства: Слово про Закон і Благодать митрополита Іларіона, «Послання до смоленського пресвітера Фоми» наступного митрополита-русича Климента Смолятича, «Послання до братії» Луки Жидяти, «Пам'ять і похвалу Володимирові» Якова Мніха, «Ізборник 1076 року» Івана, «Повість времінних літ» і «Житіє Феодосія Печерського» Нестора, проповіді Кирила Туровського, «Моління» Данила Заточника, «Киево-Печерський патерик», «Повчання» Володимира Мономаха та інші. Автори цих творів – вихідці з середовища духовенства, найосвіченішої частини киеворуського суспільства, – намагалися пропагувати християнство не як знання істини, а як «життя в істині», тобто такий спосіб світобачення, який у дослідницькій літературі здобув назву «софійно-гуманістичний» [3] і ґрунтувався на солідній платонівсько-візантійській філософській традиції. На відміну від іншої європейської традиції – аристотелівсько-епістемного світобачення, що заклав підвалини майбутніх метафізично-раціоналістичних пошуків істини, «софійне» світобачення, на думку теоретиків київського християнства, було найбільш прийнятним киеворуській ментальності. Насамперед, тому, що передбачало не просто пізнання світу, а його розуміння, осмислення людини як історично-діяльної істоти, посилення уваги до її морально-етичної сторони життя, орієнтувалося на людину «як міру всіх речей», на пошуки нею правди і тому культивувало цінності, пов'язані з устремлінням до духовності, утвердженням здорового способу життя, єдності слова і діла, почуттям совісті, гідності, людяності, а також діалектично допомагало подальшому розвитку язичницьких спроб одухотворення матеріального життя і матеріалізування ідеального на основі гармонізації взаємин з природним і соціально-духовним довкіллям.

Іноземні джерела щодо християнства в Київській Русі представлені житіями святих (Георгія Амастрідського, Костянтина Філософа, Стефана Сурожського), енциклою патріарха Фотія, творами Прокопія Кесарійського, Константина Багрянородного, візантійськими хроніками Продовжувача Феодана, Зонара, Псевдо-Сімеона Логофета, Продовжувача Георгія Амартола, Скілиці-Кедрина, повідомленнями західноєвропейських авторів (архієпископа Бруно, Тітмара Мерзебурзького, Гельмольда, краківського єпископа Матвія), скандинавською сагою про Олава Трюгвасона, історико-географічними описами земель арабськими мандрівниками і купцями Ях'ї Антіохійського, Ібн-Фодлана, Ал-Масуді, Ібн-Русте та ін. За специфікою і способом відродження минулого все це – розповідні джерела-літописи, хроніки, описи мандрівок, повідомлення очевидців, розповіді про життя святих.

Найдавніші свідчення про появу християнства на території, яку обіймає сучасна Україна, відносяться до пізньоантичних міст Північного Причорномор'я, які ще в перші століття нової ери стали зосередженням найбільших вогнищ християнства. Як уточнює В. Зубар: «Особливе місце в поширенні християнства посідав Херсонес, який у XIX – на початку XX ст. розглядався як «колиска християнства на Русі» [4].

З цього регіону на початку нашої ери починає поширювати християнство до Східної Європи апостол Андрій Первозванний. Його кафедра містилася в Синопі і була апостольським осередком, найближче розташованим і транспортно пов'язаним з північнопонтійськими землями. Особливе значення для слов'янського світу має апокрифічний переказ, записаний у «Повісті времінних літ» [5], про те, що перший благовіст Христової віри приніс на землі України апостол Андрій під час однієї з своїх місійних мандрівок в середині першого століття. Він благословив гори, де тепер стоїть Київ, поставив хрест на місці нинішнього Андріївського собору і віщував місту, яке мало тут постати, торжество нової віри і світле християнське майбутнє. Цей переказ засвідчує одночасний початок візантійського і київського християнства, тому що (за грецькою легендою) на місці майбутнього Константинополя апостол також поставив хрест. Істинність переказу доказував відомий російський історик церкви Макарій, коли писав: «... в Росії св. апостол Андрій ... проповідував євангеліє не кому-небудь, а без сумніву, тутешнім мешканцям, предкам нашим – слов'янам» [6]. Йому вторив вчений-візантіст В. Васильєвський: «... сказання про просвіту Руської землі Первоз-

ванним апостолом, внесене в наш початковий літопис, ніяк не може вважатися винаходом або пустою видумкою ... і ... знаходиться в тому чи іншому зв'язку з стародавніми переказами» [7].

Український народ віками зберігав «Андрієву легенду», яку підтвердив своїм авторитетом Собор 1621 р. У його постанові говориться: «Святий апостол Андрій – перший архієпископ Константинопольський, Патріарх Вселенський і апостол Український. На Київських горах стояли ноги його, і очі його Україну бачили, а уста благословляли, і насіння віри він у нас насадив. Воістину Україна нічим не менша від інших народів, бо і в ній проповідував апостол» [8].

Не будемо зосереджувати увагу на тому, чи є цей коментований літописний епізод типовою церковною легендою (С. Голубинський [9]), чи він має історичну природу (Макарий [10]). Зазначимо лише, що сам факт оповідки імпонував як раннім теоретикам київського християнства, так і наступним його прибічникам тим, що передпросвітителем країни виступав засновник царгородської єпархії, і тому ця обставина була важливим доказом апостольського чину київського християнства, а це, в плані релігійної традиції, ставило Київ на один шабель з Константинополем. Як відзначав М. Костомарів, саме такий підхід використав у свій час і Царгород для мотивації своєї зверхності над Римом. Так як Андрій був старшим братом апостола Петра і, до того ж, раніше був залучений Христом до апостольської діяльності, візантійські імператори спочатку добилися урівняння Константинополя з Римом як церковної столиці, а потім вимусили п'ятий собор віддати патріарху візантійської церкви зверхність над іншими церковними ієрархами [11].

Про апостольську місіонерську діяльність на землях сучасної України писали не тільки вітчизняні автори, а й іноземні. Так, факт перебування на них апостола Андрія засвідчував римський єпископ III ст. Іпполіт [12]. Звернемо увагу, що це було за тисячу літ до нестерових повідомлень. Звістку Іпполіта підтверджує Євсевій Кесарійський у своїй «Церковній історії» [13]. На діяння апостола Андрія у цьому регіоні посилалися такі відомі церковні діячі, як папа Інокентій, папа Лев Великий, Августин Блажений та Іван Златоуст. Останній вважає, що на теренах України проповідував і апостол Павло [14]. Отже, наведені посилення на місіонерську діяльність апостолів «відображають потужну історіософську традицію зарубіжних мислителів включати нашу землю у коло питомних обширів первісного християнства» [15].

Іншим легендарновідомим місіонером на українських землях був учень апостола Петра римський папа Климент IV. Як опозиціонера до офіційної римської релігії його було заслано наприкінці I ст. н.е. до кам'яноломені Херсонесу Таврійського, де він застав понад двотисячну колонію християн – як засланих, так і місцевого походження. По прибутті Климента розпочалося бурхливе зростання християнської общини (до 500 чоловік на день) і розбудова нових храмів (числом 75) [16]. Зрештою, Климент знаходить мученицьку смерть за пропаганду християнського віровчення. Після того, як з якорем на шиї його кинули в море, воно кожного року відступало від місця страти на сім днів з тим, щоб прихильники папи могли здійснювати паломництво. «Через це у них знищилась будь-яка ересь та ідолопоклонство, оскільки чинені там у дні пам'яті мученика знамення і чудеса всіх наводять до пізнання і прямо ведуть до істини» [17].

Сталося так, що папа Климент, кількатор літ після своєї трагічної кончини, став символом єдності для християнського Сходу і Заходу. Як відомо, у 861 р., мандруючи з церковно-політичною місією і пропагуючи слов'янський переклад Біблії, в Херсонесі зупиняються відомі слов'янські проповідники вчення Христа Константин (Кирило) та Мефодій. Розшукавши поховання Климента, вони допомагають місцевому духовенству «обретінню» мощей і закладати церкву, присвячену св. Климентові.

Повертаючись у 867 р. до Моравії, слов'янські першовчителі беруть з собою частину мощей Климента, щоб представити їх у Римі і Константинополі, оскільки були противниками церковного розбрату. «Особа Климента у той період заколоту та церковних чвар між Сходом і Заходом, на якийсь час стає символом первісної церковної єдності» [18]. У Константинополі прибічником культу св. Климента стає імператор Василь Македонянин, який у 867 р. відстороняє від влади патріарха Фотія і повертає престол прихильнику папи Миколая I – Ігнатію. Рим будує на честь Климента каплицю при церкві св. Климента у Веллетрі, розпис якої відображає причетність Кирила і Мефодія до поширення цього культу.

В ранній слов'янській літературі культ св. Климента відображено у різних Життях Климента, Словах про обретіння його мощей, проложних переказах. Особливо важливим є те, що в деяких редакціях Климента називають учнем апостола Павла, а не Петра, як це повинно бути. Паулінізм привертав особливу увагу теоретиків київського християнства, насамперед, тим, що апостол Павло найбільш послідовно відстоював рівноправність народів і демократичні традиції первісного християнства. Його ідея неподільної церкви, що культивувалася у рамках кирило-мефодіївської традиції, передбачала широку віротерпимість не тільки до різних течій у самому християнстві, а й до «проростання» в них місцевих традицій. Цю тенденцію підкреслює і літопис: «... учителем словінського народу є (апостол) Павло. Від того народу – і ми Русь; от тому і нам, русі, є учителем апостол Павло» [19].

Поширенню ж культу св. Климента в Київській Русі сприяло офіційне розміщення, після перевезення князем Володимиром з Корсуня (Херсонесу) до Києва у 988 р., голови Климента, а також тіла його учня Фіва в спеціальній раці (саркофазі) західного притвору Десятинної церкви. Автор «Слова», виголошеного на честь цієї церкви, вважає св. Климента «основним святым Церкви Христової і заступником Руської землі» [20]. Т. Мерзебурзький, який перебував у Києві в 1017 р., пише, що головна тамтешня церква зветься храмом Св. Климента [21]. А Р. Шалонському церква дала завдання перевірити, чи дійсно Київ є власником мощей святого. Приїхавши у 1048 р. до Ярослава Мудрого сватати його доньку Ганну, майбутню королеву Франції, він підтвердив ці відомості, засвідчивши, що Климент користується у Києві глибокою повагою [22]. Культ св. Климента процвітав у Київській Русі у X-XII ст., сприяючи звеличенню Києва над

іншими руськими містами, уособлюючи в собі уявлення про церковну незалежність місцевої ієрархії. Однак після остаточної перемоги провізантійської партії як на київському князівському престолі, так і митрополічій кафедрі в середині XII ст. цей культ поступово знищується як католицький.

Подальша історія духовного життя пізньоантичних міст Північного Причорномор'я дає змогу простежити диференціацію розповсюдження християнства між Боспорським царством і Херсонесом. Більш того, грецький поліс Західного Причорномор'я – Херсонес та міста-колонії Сходу – Боспор, пройшли, як зазначає А. Глушак, двома різними шляхами у сприйнятті християнських істин [23]. Якщо у Боспорському царстві можна спостерігати жадібне шукання цих нових істин і більш ранню появу християнства, то у Херсонесі, як реакція на місіонерські подорожі перших християнських проповідників, відновлюється античний спосіб життя, а християнізація відсувається на декілька століть.

У II-III ст. в боспорських містах поширюється активний духовний пошук універсальної ідеї єдиного Бога. Існування цього процесу підтверджується численними матеріалами епіграфічних та археологічних даних. Так, знайдені стели засвідчили діяльність у Боспорському царстві релігійних товариств – синодів. Їх швидке розповсюдження підтверджує думку, що саме на них перевірялася життєстійкість тих чи інших ідей численних релігійних течій, які супроводжували епоху зародження християнства. Серед надгробків на стародавніх цвинтарях Керчі виявлено численні написи членів синодів. А на могилі небіжчика Євтропія, на прямокутній плиті зображено хрест з розширеними кінцями і вибито дату встановлення меморіальної плити, а саме – 601 р. за боспорським літочисленням, що відповідає 304 р. від Різдва Христового [24]. Ця знахідка унікальна і цікава не лише тим, що є найдавнішою датованою християнською пам'яткою Північного Причорномор'я. Вона засвідчує факт широкого побутування християнства в цих містах, який втілювала у своїй діяльності вже існуюча на той час Боспорська єпархія. Певно, хрест з Боспору є найранішою датованою християнською пам'яткою в Україні, а, можливо, й у всьому християнському світі, яка засвідчує факт поклоніння хресту. Проте, цей пам'ятник й досі залишається майже невідомим, можливо тому, що ортодоксальним є твердження, згідно з яким поклоніння хресту почалося лише з другої половини IV ст.

Якщо історія Боспорського християнства дає нам зразок того, як саме з'являлися й формувалися ідеї первісного християнства, то історія християнства у Херсонесі невіддільна від церковної історії, від історії перетворення християнства на державну релігію Римської імперії. Навіть перші відомості про Херсонеських християн можна знайти не в похованнях членів релігійних громад, як то було на Боспорі, а в церковних джерелах, житіях святих і мучеників. За свідченням «Житій єпископів херсонеських», появу християнства в цьому регіоні слід датувати кінцем III – початком IV ст., коли почала існувати невелика іудео-християнська община, яка, однак, не була офіційно визнана, а її члени зазнавали всіляких переслідувань і утисків з боку «численних еллінів». Тому на її прохання у 325 р. до Херсонесу прибув єпископ Капітон з військовим загоном і примирив язичницьку більшість з християнами. Крім силового методу посланець імператора Константина продемонстрував «чудо», увійшовши до печі і залишившись неушкодженим, тим самим довівши силу «істинної віри» [25].

Більш-менш цілеспрямований процес християнізації цієї частини сучасної України розпочався у другій половині IV – на початку V ст., коли стало наявним прагнення християн виокремитися з язичницького середовища, протиставити йому власну символіку, проїняту духом нової релігії і не зрозумілу для нехристиян. Але широка християнізація місцевого населення стала здійснюватися тільки у VI-VII ст. і була пов'язана з активним запровадженням християнства візантійськими імператорами. Відомий опонент норманської концепції створення давньоруської державності В. Пархоменко доводив південний, причорноморський вектор розповсюдження християнства в Київській Русі. Саме з цим регіоном він пов'язував звістку патріарха Фотія (до 867р.) про охрещення росів [26]. Ці факти підтверджує і поява перших християнських храмових комплексів, без яких широке розповсюдження і пропаганда християнського віровчення в регіоні були б неможливими. До цього часу відноситься і канонізація херсонеських мучеників, добре датовані християнські поховальні склепи з відповідним розписом, надгробки з зображенням хреста, християнські скульптури і культові предмети.

Отже, з цього періоду можна вже впевнено говорити про християнізоване Північне Причорномор'я, становлення нової релігії якого призвело до певних культурно-історичних зрушень і на континенті. Хронологічно це спочатку стосувалося європейської частини Сарматії, готсько-антської конфедерації, Хазарського каганату і, нарешті, "руської землі". Її спадкоємниця – Київська Русь у перебігу подій, пов'язаних з запровадженням християнства, спирається як на головну – на прийняття хрещення князем Володимиром в Корсуні (античному Херсонесі), де він чудесно прозрів і взяв шлюб з візантійською принцесою. Подальша організація церковно-релігійного життя в Київській Русі за Володимира була своєрідним продовженням корсунської моделі церковного устрою, що переконливо засвідчує значимість північнопричорноморського досвіду у становленні київського християнства.

Література

1. Огієнко І.І. Українська церква. - К., 3. - С.5.

2. Крисаченко В.С. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира. - К., 2000. - С.11.
3. Див.: Бичко І.В. Софійність діалектичного мислення // Світогляд і духовна творчість. - К.,1993. - С. 43 - 45.
4. Зубар В. Херсонес - Херсон: від Іфігенії до Христа // Хроніка - 2000. - К.,2000. - Вип. 33. - С. 213.
5. Див.: Повесть времінних літ. - К.,1990. - С. 27 - 28.
6. Макарий. История христианства в России до равноапостольного князя Владимира, как введение в историю русской церкви. - СПб.,1846. - С. 37.
7. Васильевский В.Г. Русско-византийские отрывки. (Хождение апостола Андрея в стране мирмидонян) // ЖМНП. - 1879. - №1. - С. 41.
8. Цит. по: Плічковський Н. Нарис історії Української православної церкви. - Сідней, 1985. - С. 13.
9. Див.: Голубинский Е.Е. История русской церкви. - М.,1901. - Т.1. - 4.1. - С. 29.
10. Див.: Макарий. История христианства в России до равноапостольного князя Владимира, как введение в историю русской церкви. - СПб., 1846. - С. 12.
11. Див.: Костомаров Н. Патриарх Фотий и первое разделение церквей // Вестник Европы. - 1868. - Т.1. - С. 121.
12. Див.: Ипполит. О двенадцати апостолах, где каждый из них проповедовал и упокоился // Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. - 1948. - №2. - С. 306.
13. Див.: Евсевий. Церковная история // Там само. - С. 542 - 559.
14. Див.: Златоуст Иоанн. Разговор против Евтропия // Там само. - №3. - С. 574.
15. Крисаченко В.С. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира. - К., 2000. - С. 110.
16. Климент Римский. Воспоминания // Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. - 1948. - №2. - С. 296.
17. Там само.
18. Коструба Т. Нариси з церковної історії України X - XIII століття. - Торонто, 1955. -Т.1. - С. 52.
19. Повесть времінних літ. - К.,1990. - С. 41.
20. Цит. по: Лавров П. Жития херсонских святых в грекославянской письменности. - М.,1911. - С. 3 - 4.
21. Рапов О.М. Ткаченко Н.Г. Русские известия Титмара Мерзебургского // Вестник МГУ. - Серия "История". - 1980. - №3. - С. 61- 62.
22. Див.: Пирлинг О. Россия и папский престол. - М.,1912. - С. 15 - 16.
23. Див.: Глушак А.С. Світоглядні особливості переходу від язичництва до християнства (на матеріалах Криму і України) // Автореф. дис. ... докт. філос. наук. - К.,1994. - 27 с.
24. Див.: Шкорпил В.В. Три христианских надгробия, найденных в Керчи в 1898 г. // Записки Одесского общества истории и древностей. - Одесса,1900. - С. 59.
25. Див.: Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II - XIII ст.). - К.,1975. - С. 178.
26. Див.: Пархоменко В.А. Начало христианства на Руси. Очерк из истории Руси IX - X вв. - Полтава,1913. - С. 10 - 12.